

אימגו מגזין מאמרים

כתב עת בנושאי תרבות ותוכן

מושכלות ראשונים: על טורו של נתן אלתרמן - תחום המשולש

נתן אלתרמן, 1910-1970

זיוה שמיר

א. הימנעות מתיאור המוחשי של הטבח

טורו של אלתרמן "תחום המשולש", שנכתב בעקבות הטבח בכפר קאסם, נדפס בראשונה בעיתון דבר מיום 7.12.1956, למעלה מחודש ימים לאחר האירוע. ייתכן שפרסומו במפתיע של טור זה בניגוד לצו האיסור של הממשלה, היה אחד הגורמים שהאיצו בדוד בן-גוריון, להשמיע בכנסת במאוחר, ביום 12.12.1956, את הודעת ממשלת ישראל על הטבח ועל נסיבותיו. אמנם שירו של אלתרמן לא היה המניע היחיד להודעה זו, אך אין ספק כי בן-גוריון הבין שהמשורר שלח לעומתו במרומוז אצבע מאשימה, וביקש לתת מענה להאשמות העולות מן השיר. אף דומה שהודעה זו של בן-גוריון, שנתלוו אליה דברי אפולוגטיקה ממלכתיים, הושפעה במקצת מטורו של אלתרמן – בתכניה, רעיונותיה ובמקצת ניסוחיה הדרמטיים, המנסים לטעת את האירוע בהקשרים מטפיזיים רחבים.¹

כידוע, ביום 29.10.1956, עם פרוץ מבצע סיני, הוטל עוצר על כפר קאסם, כמו גם על כפרים אחדים ב"משולש", ועוצר זה נכנס לתוקפו כחצי שעה בלבד. לאחר שנמסרה למוכתר הכפר הידיעה שהוחלט להקדימו בשעתיים. לאחר כניסת העוצר לתוקפו, חזרו לכפר קאסם לתומם מעמל יומם עשרות אזרחים – בתוכם נשים וטף – שלא שמעו כלל על הקדמת שעת העוצר, ואלה נורו למוות עם כניסתם לכפר על-ידי שוטרי משמר הגבול. לאחר שבועות אחדים של איפול והשתקה, משהחלו להיוודע אט-אט פרטי האירוע וממדי הזוועה, פרסם אלתרמן את שירו הארוך ורחב השורות "תחום המשולש", שאינו מתאר בצורה מוחשית את האירוע עצמו, כי אם דן בהיבטי המוסריים. דוברו, המשורר המתחבט והמתלבט בנושאי פואטיקה ופוליטיקה, עורך בינו לבין עצמו דיון רעיוני מופשט, ומסביר בין השאר לעצמו ולזולתו את הטעות הפטלית הכרוכה בהחלטה על האיפול שהטילו בן-גוריון וממשלתו על הפרשה, אף דורש להסיר את האיפול ולדון על הכול באור מלא.

השיר בנוי כמין מונולוג פנימי (soliloquy), סוגה ידועה בדרמה השקספירית שאלתרמן היה בין מתרגמיה, ושגיליה הידוע ביותר הוא המונולוג של המלט "להיות או לא להיות?". השיר הוא כעין שקלא וטריא רעיוני, שבו המשורר מסביר להלכה רק לעצמו, ולמעשה גם לקוראיו או מאזיניו, מדוע נאלץ לפרוש את הפרשה לעין כול ולכוון אליה זרקור. לדבריו, מרגע שהתחוויר קמעה-קמעה פרטיה של הפרשה, אי אפשר היה לו לעבור לסדר היום ולכתוב על נושאים אחרים, כי השפה העברית – שפתו של עם שמסר תורת מוסר לאנושות כולה – אינה יכולה לדלוג על נבלה כזאת שנעשתה בישראל. הדובר מאשים במרומוז את ההנהגה בהסתרת האירוע ובהפיכת כל בני העם שותפים "לְאַחֲרִיית-שְׁמִירַת-סִדּוּן שֶׁל מַעֲשֵׂה דָמִים בֶּל יִשְׁמַע קוֹלוֹ". חובה מוטלת, אם כן, על הממשלה להסיר את האיפול, שהרי האיפול הופך את כל בני העם שותפים לפשע, ואין לשתף את כל העם בעל כורחו באשמתם של יחידים. רק באור מלא, טוען שירו של אלתרמן, "גֵּד וְקִבֵּעַ כִּי אֵין לָעַם הַזֶּה יָד בְּאִשְׁמֵ הַזֶּה". השיר כולו מצמיד בדרך אוקסימורונית שתי תגובות שונות, המנוגדות לכאורה זו לזו תכלית ניגוד: מחד גיסא, את ההזדעקות וספיקת הכפיים הנואשת למשמע הידיעות המחרידות; ומאידך גיסא, את התגובה השכלתנית-אנליטית, זו המתחבטת מתוך ריחוק ושיקול דעת בסוגיות של שלטון, ביטחון ומוסר.

בזמן מבצע קדש והטבח בכפר קאסם, היה אלתרמן נתון בעיצומו של חיבור קובץ שירים חדש – עיר היונה – ובשירים אלה חיפש ומצא פואטיקה חדשה, אוקסימורונית מיסודה, המצמידה זה לזה את האקספרסיוניזם האַקְסֵטְטִי, הנרעש והנרגש, של אורי צבי גרינברג ואת הקלסיציזם השכלתני, המרוסן והמאופק, של ז'ן רסין (שאת מחזהו פדרה תרגם באותן שנים). בחלק משירי הקובץ הצמיד המשורר את הרשמים המוחשיים של תופעות שונות בעת התהוותן ואת עיבודם הרפלקטיבי של רשמים חטופים אלה לאורם של לקחים היסטוריוסופיים מופשטים. כן הצמיד באחדים משירים אלה את הסגנון החגיגי הקדורני של השירה "הכנענית" עם הקלילות השנונה של שירי העת והעיתון שחיבר ופרסם הוא עצמו מדי שבוע. תמיד התרוצצו והתגוששו בשיריו

תאומים ניגודיים, וכך גם בטור "תחום המשולש", המצמיד כאמור את התגובה האמוציונלית הנרעשת, המביעה "בזמן אמת" זעזוע מן הזוועה וזעם על מבצעה, ואת התגובה השיפוטית השקולה והמהורהרת המגיעה במאוחר ובריוחוק מזירת האירועים – תגובה הנובעת מתוך ידיעת העובדות, לאחר בחינתן וניתוחן של עובדות אלה באזמל השכל וההיגיון.

אלתרמן עסק בטורו "תחום המשולש" בסוגיות עקרוניות של ביטחון, מוסר ומשפט, כגון: האם מותר וראוי להטיל איפול על פרשה כה מחרידה, ולהסתר מעין הציבור אירוע כזה מבלי לעורר עליו ויכוח ציבורי? האם יש להשאיר אירועים הקשורים בפעולות הצבא והביטחון ביד בתי-הדין הצבאיים, האמונים על חשיפת העובדות, או שמא צריך קודם כול להזדעק ולהזעיק את הציבור כדי לחנכו ולמנוע הישנותם של מקרים כאלה בעתיד? מהי מידת אחריותה של ההנהגה על פשעים שמבצעים שירותי הביטחון, בפקודה או בלעדיה, בכוונת מכוון או בשוגג? מהי מידת אחריותה של העדה כולה על פשעים שמבצע היחיד המופקד על ביטחונו; ועוד קיוצא באלה סוגיות מוסריות, מעשיות ומופשטות כאחת, שימיהן כימי העם והעולם.

בזמן פרסום השיר ניתן היה להעריך את אלתרמן על אומץ לבו: על שלא חשש להאיר פרשה ביטחונית אפלה שהוטל עליה איפול ולהוקיעה, תוך חשיפת בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, לביקורת קשה ונוקבת. אלתרמן, שלא ידע בעת פרסום השיר כיצד יגיב עליו המנהיג, לאמנתו של דבר הסתכן וחשף את עצמו לאפשרות שיורחק מעבודתו בעיתון דבר, עיתונו של המפלגה השלטת, בגין הפרת צו ובגין הסתה. לימים, עם התפוגגות הסולידריות במדינה ועם התגברותם של הלכי רוח המערערים על הנחות היסוד של הציונות, נמצאו מבקרים וחוקרים שדווקא בחרו לגנות את אלתרמן על "מורכ לב", ולא לשבחו על מעשהו המוסרי והאמיץ. כך, למשל, הציג יוחאי אופנהיימר את עמדת המשורר בטור "תחום המשולש" כעדות להתחמקותו מעימות אמיץ ואמתי עם מעשי הזוועה עצמם וכסימן לשניותו ביחס לאירועים הקשורים בביטחון ישראל. לפי ביקורת זו, בחר לכאורה אלתרמן שלא להתמקד בהמחשת הפשעים, משום שחיפש מוצא לסבך המציאות.²

השופט מנחם פינקלשטיין, בספרו *הטור השביעי וטוהר הנשק*, הפריך הנחה זו של יוחאי אופנהיימר, והראה כי הטיעון מתעלם מהשיר "עם פסק הדין", שאף הוא נכתב על פרשת כפר קאסם ובפתחו תיאור רצח מזעזע של נשים וטף, וכן מהשיר "עם זאת", הפותח אף הוא בתיאור ערבים חסרי ישע ("איש זָקן וְאִשָּׁה").³ מעניין להיווכח כי לא אחת מתברר כי אותם מבקרים שבחרו לגנות את אלתרמן על שבחר לערער בשיריו על החלטת בן-גוריון וממשלתו, במקום לצייר תמונות מוחשיות מזירת האירועים, הם אותם מבקרים שהאשימו את אלתרמן על שהיה כביכול "משורר חצר" ועושה דברו של בן-גוריון. הללו ניסו לתפוס את החבל בשני קצותיו מבלי לשים לב לסתירה האימננטית שבדבריהם.

ב. החשכה ברורה כשמש

ציוריו הלשון רבי המשמעות, שאותם שיבץ אלתרמן בכוונת מכוון בפתח טורו "תחום המשולש" ובסופו, משקפים ברמה המיקרו-טקסטואלית את עמדתו הרחבה בשאלות עקרוניות של ביטחון, מוסר ומשפט, כאילו הכילו בתוכם "אֵת כָּבֶד הָעוֹלָם בְּאֵלָּ טֵל" (כאמור אלתרמן בשירו "תמצית הערב" מתוך *כוכבים בחוץ*), או "אֵת כָּל תּוֹלְדוֹת הָהָר בְּרָסִיס הָאֶבֶן" (כאמור אלתרמן בשירו "ליל תמורה" מתוך *עיר היונה*). כך, למשל, הטור "תחום המשולש" פותח בניסוח אוקסימורוני האופייני לשירת אלתרמן, וניסוח זה מלמדנו כי, למרבה הפרדוקס, דווקא עתה, עם **התחורות** הפרטים, מתגלים ממדיו של **האופל**. ניסוח זה מזכיר את סיום שירו המוקדם של אלתרמן "לאור המציאות" (משירי "רגעים") עם שורותיו האירוניות, המתכתבות עם שורן השיר "למתנדבים בעם" מאת ח"נ ביאליק: "חֲשַׁפּוּ אוֹר! גִּלּוֹ אוֹר! [...] הֵן חֲפָרָה הִלְכְּנָה / וּבִשָּׁה הִסְמָה / **לְאוֹר אֶפְלַת הַיָּמִים הָלָלָה**".⁴ גם את מאמרו המוקדם "על הבלתי מובן בשירה" סיים אלתרמן בטענה האוקסימורונית, המצמידה את הערפל הקודר ואת השמש הברכה ("השירה החדשה נראית לרבים כמין ערפל", אך "מבעד לעשן הזה מביטים ישר אל השמש"); ואם לא די בכך, הרי שבפתח "שיר הערת שוליים" מתוך *מגיגת קיץ*, קובץ שיריו האחרון, שיבץ אלתרמן את השורות האירוניות "העיר היא עיר, הקחוב רחוב. / האור הוא אור, **החשכה ברורה כשמש**".

משמע, אלתרמן הטעים את הרעיון שלפיו חייב המשורר לומר בכתיבתו האקטואלית דברים ברורים ובהירים, כי רק ככוחו של האור לחשוף את הפשע ולמגרו (בעוד שבשירה הסימבוליסטית, הנכתבת ממרומי מגדל השן של האמנות הצרופה, זו שאינה עוסקת בבעיות השעה, דווקא העשן והערפל מאפשרים למשורר ולקוראיו להתבונן באמת המסתווה, כשם שאדם מסתכל בשמש דרך זכוכית מפויחת). רעיון זה, כפי שראינו, עובר כחוט השני ביצירת אלתרמן ומבריא אותה כבריח, מתחילתה ועד סופה. השיר "תחום המשולש" אף מרחיב את הרעיון המטפורי הזה וטוען כי הודעתה ה"חורורית" של הממשלה על פרשת כפר קאסם (ואין צריך לומר ש"חורור" שבשורה השלישית ו"נתחורור" שבשורה הראשונה מאותו שורש נגזרו) מעמעמת את המציאות, ומכסה אותה בערפל. שורות הפתיחה של השיר מצביעות אפוא על העוולה והאיוולת הכרוכות בהחלטה להטיל איפול, שכן דווקא לאחר שיצאה הודעתה ה"חורורית" של הממשלה, התעמעמו העובדות ונסו באפלה, ושדווקא לאחר ש"נתחורור" הפרטים נגלה האופל. הניסיון להסתיר ולאפל, טוען השיר, מחייב אותו כאיש רוח החרד לגורלה ולעתידיה של המדינה לכוון זרקור כלפי הפרשה ולדרוש "לִדְוֹן עַל כָּל בָּאוֹר מְלֹא".⁵

לפנינו "גילוי וכיסוי בלשון" נוסח אלתרמן. הוא, שפתח וסיים את "הם לבדם", שיר הסיום של ספרו *כוכבים בחוץ*, במילים "בְּגִנּוֹן דּוֹמִיּוֹת וְשָׁמַיִם [...] רַק הַצָּחוֹק וְהַבְּכִי יִלְכּוּ בְּדֶרֶכֵינוּ הָאֵלָּה / עַד יִפְּלוּ בְּלִי אוֹיֵב וּבְלִי קֶרֶב", הנטולות מסיום מאמרו של ביאליק "גילוי וכיסוי בלשון" ("עד כאן על לשון המילים. אבל מלבד זה 'עוד לאלוה' לשונות בלא מילים: הנגינה, הבכייה והשחוק [...] הללו מתחילים ממקום שהמילים כלות"), רומז גם בשירו "תחום המשולש" למאמר קלסי זה, הדן בפייחות הזוחל שחל בהוראת המילים ובהזנייתן בתקופת מלחמה.⁶ בעקבות מאמרו של ביאליק טוען שירו של אלתרמן "כי תְּהוֹם בֵּין הָעֵבְדוֹת הַמְּבַעֲיֹתוֹת וּבֵין הַהֶד", ובשירו השני, "עם פסק הדין", כעין המשך ל"תחום המשולש" שנכתב מקץ שנתיים, כתב אלתרמן בבית האחרון "מְדִינָה אֲשֶׁר אֵין נַעֲשִׂית בְּתוֹכָהּ / עֲבֹדָה שְׁקֵזָתָה – עוֹד מְצִיץ בָּהּ הַתְּהוֹ", כמתואר במאמרו של ביאליק, שכדבריו "בין כיסוי לכיסוי, מהבהבת התהום" ו"בין הפרצים מהבהבת התהום". ניכר שאלתרמן, ממש כמו ביאליק, ראה במילים אמצעי לכסות על התהום, והתנגד בכל מאודו להזניית הלשון ולהתחמקות מקריאה לילד בשמו. מילים כמו "פשע מלחמה", "רצח", "גזל" וכדומה אינן יכולות להתחבא מאחורי ביטויים אָאופִּמיסטיים למיניהם כדוגמת "משמעת" ו"ציות לפקודה".⁷

השאלה מדוע בחר אלתרמן להגיב על האירוע דווקא באמצעות הדין המוסרי המופשט, ולא באמצעות תיאור האירועים המוחשיים כמות שהם, היא מסוג שאלות הסרק שהפנו אל ביאליק לאחר חיבור הפואמה "בעיר ההרגה" (מבקרים אחדים שאלו מדוע לא תיאר ביאליק בשירו את מקרי ההגנה העצמית שהיו בקישינב, ואחרים שאלו מדוע גינה את נפגעי הפרעות, ולא את הפורעים). נתן אלתרמן, כמו שני המשוררים הלאומיים שקדמו לו – יהודה ליב גורדון וחיים נחמן ביאליק – חיפש תמיד את הדרך האפקטיבית ביותר לעורר את ציבור קוראיו מאדישותו ולנסות לתקן את המצב, מבלי לחשוש פן יאשימו את יצירותיו האקטואליות על שאין בהן כדי לשקף את התמונה כולה בצורה מלאה ומאוזנת. כך נהג י"ג ביצירתו "קוצו של יוד" שעה שתיאר את קשיות לבו של הממסד הרבני בצבעים שחורים משחור, וכך נהג ביאליק ביצירתו "בעיר ההרגה" שעה שתיאר את בני עמו כפשפשים וכעכברים הנסים אל חוריהם. כידוע, דווקא שירו "הבלתי מאוזן" והמעליב, של ביאליק שגינה את הקרבנות במקום את הרוצחים, הפך למרבה הפרדוקס לאחת היצירות המשפיעות ביותר על המציאות בתולדות הספרות העברית – לאותו ניצוץ שהוליד את כוח המגן העברי.

גם בשיר שלפנינו חיפש אלתרמן דרך נאותה לעורר בקוראיו מודעות ולהביא לידיעתם את הזוועה שהתחוללה בלא ידיעתם בארצם, לא הרחק מביתם, בידי אנשים שהופקדו על משמר הגבול (ועל הגבולות המוסריים התקשו לשמור). אילו תיעד בשירו את האירועים, כבכתבת תחקיר מקיפה ומאוזנת, תוך אזכור אותם שוטרים שסירבו פקודה ולא ירו באזרחים, היה שירו נשכח מזמן. אילו תיאר את הזוועות, תיאור פלסטי מוחשי, אפשר שהיה גורם לזעזוע או לרתיעה, אך מרחיק את קוראיו מן השאלה העיקרית והחשובה ביותר: כיצד ניתן למנוע הישנותם של אירועים כאלה בעתיד, וכיצד ניתן להתחיל מאל"ף ולחנך את כל בני כל הדרגים והדרגות – למן החייל הפשוט ועד לשר הביטחון; למן האזרח הפשוט ועד לראש הממשלה. דומה ששירו של אלתרמן הצליח לעשות כן יותר מכל תיאור הזוועה שפרסמו אחרים בעיתונות בת-הזמן.⁸ מכל מקום, זוהי יצירת הספרות היחידה על אותם ימים אפלים ששרדה בתודעת הציבור. רוב הדברים שנכתבו באותה עת צללו לתהום הנשייה, לרבות תגובתו של המשורר חיים גורי (בחימת חגי) "על זאת ועל עוד משהו", הדנה בטבח בכפר קאסם, שנדפסה בעיתון למרחב ארבעה ימים לאחר שירו של אלתרמן והתפלמסה אתו.⁹

ג. כסדום היינו לעמורה דמינו

מיהם האשמים במעשה הנבלה שנעשה בישראל לפי שירו של אלתרמן? האשמים, בראש ובראשונה, הם כמובן אותם שוטרים של משמר הגבול שידם הייתה קלה על ההדק, ולא ניצת בהם אף לא זיק אחד של רחמים כלפי האזרחים התמימים שניצבו מולם ולנוכח יללת הנטבחים (בין ההרוגים היו גם ילדות שלא היה בהן כדי לסכן במאומה את כוחות הביטחון). אשמים הם גם אותם מפקדים שנתנו את הפקודות חסרות ההיגיון וההגינות להקדים את העוצר בהתראה של שלושים דקות מבלי לברר אם הגיעה השמועה על ההתראה לכל בני הכפר, ואף התירו לירות באותם אזרחים שלא יצייתו לפקודה גם אם לא ידעו עליה. אשם לא פחות הוא מי שהורה להטיל את העוצר, קרי שר הביטחון דוד בן-גוריון. הטבח נערך אמנם בידי שוטרי משמר הגבול, שאינם אנשי צבא, אך על פעולה זו הוחלט כי כוחות משמר הגבול יפעלו תחת מרותו של הצבא, ועל כך מעיר שירו של אלתרמן, תוך שהוא מפנה אצבע מאשימה כלפי בן-גוריון, שר הביטחון הממונה על הצבא:

יִדְעָנוּ גַם הַגִּד לָנוּ: מִטָּה הַמִּשְׁטָרָה חָרַד לְשִׁמְעַ פְּעֻלָּם שֶׁל פְּקוּדָיו
(אֵף כִּי חוֹבָה לּוֹמֵר: עוֹשֵׂי הַפֶּשַׁע לֹא הָיוּ כְּפוּפִים לְמִרְאֲתוֹ-וְסִמְכָתוֹ
בְּאוֹתוֹ לִיל עֶצֶר יְהוּדִי...)
יִדְעָנוּ גַם הַגִּד לָנוּ כִּי הַמִּטְכָּל זָעֵזַע, וְלֹא אֶחָד בְּמִמְשָׁלָה תִּפְּשׂ רֹאשׁוֹ
בְּשִׁתֵּי כְּפוֹת יְדָיו....
אֵךְ מֵאַתְנֹו, מִהֶמוֹן בֵּית-יִשְׂרָאֵל, גּוֹזְלִים אֶת זְכוֹת הַסּוּד שֶׁל הַיִּדְיָה
וְשֶׁל הַדִּין.

בנוסף לשוטרים, למפקדיהם ולשר הממונה עליהם, בחר אלתרמן בשירו "תחום המשולש" להתמקד במפתיע בשני מעגלים נוספים, שלא ישבו כלל על ספסל הנאשמים ואיש לא העלה על הדעת לתלות בהם אשם. יתר על כן, הוא הפנה את הזרקור כלפי שני המעגלים הנוספים הללו אף יותר מאשר אל השוטרים, המפקדים ושר הביטחון. הראשון מבין השניים היא חוגם של הסופרים, האמנים ואנשי הרוח שלא הרימו קולם ולא גינו את המעשה הנפשע.¹⁰ להפך, פזמוני כדוגמת יחיאל מוהר, שכתב כמו רבים מבני הדור פזמונים בסגנון אלתרמני, כתב את שירו המזלזל ומרחיב הלב "משמר הגבול", פזמון המעלה על נס את אנשי המשמר. אלתרמן חשב שלא עת היא לפאר ולרומם יחידה שביצעה פשע כה נטעב, ועל כן ראוי בעת כזו לגנוז את השיר הנישא בפי כול, וכניסוהו אלתרמן בטורו "תחום המשולש":

יְזַמְּרִים וְזִמְרוֹת שְׂרִים אֶת שִׁיר-מִשְׁמֵר-הַגָּבּוּל

יְקוֹל דְּמִי נְקִיִּים חוֹפֵר אֶפִּיק בּוֹ וְעָרוֹץ.¹¹

אלתרמן חשב שתפקידם של אנשי הרוח הוא להזכיר ללא הרף לחברה את הנורמות הרוחניות והערכיות הנכונות, ולא לפאר ולרומם בכל מחיר את מעשיהם של מגיני העם ומנהיגיו. לעומת מוהר, ששיבח את שוטרי משמר הגבול על מסירותם, טען אלתרמן בטורו "תחום המשולש" ששוטרים אלה לא ידעו לשמור על הגבול כראוי, וגרמו בפעולתם הנפשעת בכפר קאסם לקריסת כל גבולות המוסר ולהחזרת המדינה לתוהו ובוהו. חשוב, טוען שירו של אלתרמן, שיישמר הגבול הברור שצריך להפריד "בין הצבא ובין פושעי" וכן "בין מלאכת המשמר ההכרחית ובין הופכי צלמה לצלם חרדות". ברי, אלתרמן הוציא כאן את המושג "גבול" מידי פשוטו, והפכו לאותו "הקו העז והברור" שאמור היה להפריד בין מבצעי הטבח לבין המוני בית ישראל, שדבר הטבח הוסתר מהם וממילא נמנעה מהם זכות המחאה עליו. כך הפכו בשתיקתם, מבלי דעת ובעל כורחם, שותפים לפשע.

אכן כי כן, לדעת אלתרמן, אשם מבלי דעת ובעל כורחו גם מעגל נוסף – העם כולו שהפך מבלי דעת ובעל כורחו שותף סוד לאחריות. המושג "שותף סוד" הוא מושג המקובל בשירותי הביטחון לצורכי מטרה חיונית ומועילה ומחויבת המציאות, אך אלתרמן הפקיעו מן השימוש השגור והפכו שם נרדף לאי-ידיעה מכאנת מטעם השלטון – סודיות שנועדה לבטל את "זכות הציבור לדעת" ללא היגיון והגינות. בניגוד למילים "נֶכֶרֶם הַזֵּיתִים מִקְסִיף סוּדוֹת", שבפזמון "משמר הגבול" של יחיאל מוהר ("מכסיף" גם משום שצבעם של עלי הזית כסוף, גם משום שהסוד הביטחוני שמור וכמוס כבספת), שירו של אלתרמן חוזר ומתרה שאין לשמור את הדברים בסוד ובלחש ("מִיָּזֶם הַמַּעֲשֶׂה וְעַד עֵתָה נִתֵּן אוֹתוֹ הַפֶּרֶק לְטַפּוֹל שֶׁל לַחֵשׁ סוּד"¹² שְׁאִינוֹ סוּד", "לֵכֵן לֹא בְּלָבָד שְׁאִין לְשַׁמֵּר אֶת הַדְּבָרִים בְּסוּד [...] וְלָדוּן בּוֹ בְּמִלְחָשׁ וּבְמִקְסָה"). צריך לחשוף ולא להכסוף, להסיר את המכסה ולא לכסות. קברניטי המדינה הפכו את כל המון בית ישראל, מאונס ובלי ידיעתו, לשותף לשמירת סודו של מעשה דמים מתועב, ורק אם ייערך דיון משפטי פומבי, ולא בדלתיים סגורות, "גַּד יִקְבַּע שְׁאִין לָעַם הַזֶּה יֵד בְּאֶשֶׁם הַזֶּה", ככפרשת עגלה ערופה שבסוף פרשת שופטים, שבה יכולים בני העם לומר ככלות הכול: "יְדִינוּ, לֹא שִׁפְכָה (שִׁפְכוּ) אֶת-הַדָּם הַזֶּה" (דברים כא, ז).¹³ ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, שהורה על האירוע, לא נתן לעמו את הפרויולוגיה המתבקשת באופן טבעי, קרי: לנער את חוצנו מן המעשים הנפשעים, לדרוש עונש למבצעי הפשע ולערוך "בדק בית" שיברר מה קרה, איך קרה ואיך למנוע הישנות מקרים כאלה בעתיד.

ד. כללי המוסר הטבעי

לטענת אלתרמן, כל אחד ואחד חייב היה לשאול את עצמו איך קרה שעקרונות שהיו צריכים להיות נהירים באופן טבעי נפרצו באופן כה ברוטלי, ללא כל זיק של אנושיות. כל בן אנוש באשר הוא צריך לדעת באופן טבעי ואינסטינקטואלי ששפיכות דמים כמו זו שאירעה בכפר קאסם היא מעשה חייתי נפשע שאסור היה לו שיקרה. קביעה כזו אינה קביעה שצריכה להיאמר מפי שופטים בבתי

משפט, כי אם עניין שהוא, כדברי השיר, בבחינת "מִשְׁקַל ראשון". כל אדם באשר הוא אמור לדעת זאת מבלי שיצטרך ללמודו ומבלי לגייס לשם כך את המערכת המשפטית. עוד לפני מתן תורה ומסירת הדיבר "לא תרצח", נקבעו בעולמו "שבע מצוות בני נח", המשותפות לכל הנבראים בצלם, ובראשן איסורי עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות. כללים כאלה מקובלים על כל בני המין האנושי בלי הבדל דת, מוצא וגזע, וחלים עליהם, וכל המפר אותם יישפט וייענש.

אמת, יש תקופות של מלחמה שבהן ההרג הוא רע הכרחי ובל-יגונה, אך גם במלחמות וסכסוכים מזוינים, טוען אלתרמן בשירו, יש לשמור על קווים אדומים. הרג ללא נימוק של אוכלוסיה אזרחית חפה מחטא, ובתוכה זקנים, נשים וטף, שאליבא דכולי עלמא אינם משתתפים בלחימה, הוא הפרה חמורה של דיני הלחימה, ועל מפקדיו ומבצעיו של הרג כזה מוטלת אחריות פלילית ויש להעמידם לדין. לא במקרה מכנה שירו של אלתרמן את הטבח בכפר קאסם "נבלה שְׁנִעֲשֶׂתָ בְּיִשְׂרָאֵל". צירוף זה נזכר בהקשרים אחדים, ובהם אונס דינה, אך דומה שאלתרמן ביקש להעלות הקשר מסוים, הקשור דווקא בכיבוש הארץ ובפשעי מלחמה – פשעו של עכן שנלכד ונסכל: "וְהָיָה הַנִּלְכָּד בַּחֶרֶם: יִשְׂרָף בָּאֵשׁ אֹתוֹ וְאֶת-קַל-אֶשְׁרֵי-לֹ" כִּי עֲבַר אֶת-בְּרִית: הָיָה וְכִי-עָשָׂה נְבִלָה בְּיִשְׂרָאֵל" (יהושע ז, טו).¹⁴ משמע, גם בתקופת כיבוש הארץ והתנחלותם של שבטי ישראל בארץ, בתקופתו של מנחם שניצטוו להשמיד את עמלק מתחת לשמים ולהאבידו לפי חרב, נשמרו בעת קרב מצוות "עשה" ו"לא תעשה", שהעוברים עליהן נסקלו למוות. גם בתקופת מנהיגותו של מצביא ממשית-דרך כדוגמת יהושע בן-נון, אסור לשכוח ולהשכיח את תקופת מנהיגותו של קודמו, המחוקק הגדול, שנתן לעמו ולאנושות את עשרת הדיברות, ובהם הדיבר "לא תרצח". ובמילים אחרות: גם בתקופת מבצע קדש, המקבילה לתקופת יהושע (ובן-גוריון, חובב התנ"ך, ראה עצמו לא אחת כבן דמותו המודרני של יהושע בן-נון), אסור לעם ולמדינה הצעירה לשכוח את הר סיני ואת המוסר היהודי. אלתרמן חתם את השיר באזכור צוקיו של "הַר עֶשְׂקֶת הַדְּבָרוֹת", כדי להציב סייג של "עד כאן". בכל מלחמה יש קווים אדומים שאסור לשכוח אותם ולחצותם. הם ניתנו לעם ישראל ולאנושות כולה, וחייבים לחול על בני כל הדתות, גם בעת מלחמה.

מתן תורה ממשה רבנו לעמו ולאנושות בהר סיני מזכיר גם את מגילת רות, הנקראת בחג השבועות, הלא הוא חג מתן תורה. במגילה הן נכתב "[וְהָיָה כִּלְהַיְוָה]" (רות א, יט), ובשירו של אלתרמן נקבע "לא יִתְּנָן צִבּוֹר בֶּר-הַכֶּהֱן שְׁלָא יִהְיֶה לַעַת מִקְרָה קְזָה". בן-גוריון בדבריו האפולוגטיים בכנסת ביום 12.12.1956 השווה את ערביי ישראל לגר הגר בתוכנו, ומיד גם נסוג בו מהשוואה זו, כפי שנראה להלן. באזכור המרומז של מגילת רות, הנושאת את שם הגיורת הידועה ביותר, שממנה יצאה השושלת שהולידה את דוד המלך, המצביא הדגול והמלך המשיח, ביקש כמדומה אלתרמן להראות את היחס הנאות לזר ולאחר כפי שנקבע בתנ"ך. הוא אף ביקש כמדומה לרמוז לדור מקולקל כמו זה המתואר בפתח מגילה רות – דור שיש לחנכו מחדש ולטעת בו ערכים בריאים ונכונים.

את המילים הראשונות של מגילת רות ("וְהָיָה, בְּיָמֵי שְׁפָט הַשְּׁפָטִים") פירש רש"י כימים שבהם שפטו את השופטים על עוולותיהם: "שהיו השופטים עצמם מקולקלין, והיה פתחון פה לנשפט להוכיח את מוכיחו [...]": טול קורה מבין עיניך – פרוש מעברה חמורה שבידך". בפתח מגילת רות מתואר, לפי רש"י, דור פגום שנשתלח בו רעב כדי להחזירו למוטב, ומשום כך אסונות התרגשו על בניו (מותם של מחלון וכליון, בניהם של נעמי ואלימלך). גם אלתרמן ניצב מול דור פגום, שבו נמלאה הארץ חמס ושפיכות דמים, וקברניטיו בגדו ביעודם – לחנך את העם ולהאיר את עיניו בסוגיות מוסר בסיסיות, שבהעדרן עלול העולם לחזור לתהוה. מציאות מקולקלת כזו, רמז המשורר לקוראיו, היא שורש פורה ראש ולענה, ועל כן אסור שאצל ציבור בר-הכרה לא תישאלנה השאלות הנכונות, שהן תנאי מוקדם לתיקון הקלקלות המוסריות:

פִּצְד קָרָה מֵה שְׁקָרָה וְאִךְ: יָכוֹל הָיָה לְקִרְוֹת מֵה שְׁקָרָה

וְאִךְ וּמֵה חֵב: הוּא לְעִשׂוֹת כְּדִי שְׁלָא תִקְרָה כְּזֹאת מִסָּר.

ביצירתו לסוגיה ולתקופותיה לימד אלתרמן את קוראיו שוב ושוב להתבונן באירועים דרך עיני האחר, בחינת "את השנוא עליך אל תעשה לחברך".¹⁵ כך השתמש בכוונת מכון בטורו "על זאת" באגדה על אמו של רש"י שנס הצילה שעה שפרש גרמני עמד לדרוס אותה ואת העובר שבבטנה.¹⁶ כך תיאר בשירי *מכות מצרים* את סבלם של האב והבן, אנשי נוא אמן, בחינת "מעשי ידיי טובעים בים ואתם אומרים שירה?". כך אף הזכיר בטורו "תחום המשולש" ואת הברכה השנייה אחרי "קריאת שמע", הנחנת במילים "הפורש **סוכת שלום** עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים".¹⁷ עם המתפלל לאלוהיו שיפרוש עליו סוכת שלום, אינו יכול לפרוש סוכת שתיהק על מעשים נתעבים שעשו מקצת בניו לזר המתגורר בבייתם (ואילו כאן אין פורשים את סוכת השלום, כי אם "נִפְרָשֶׁת סֻכַּתָּה שֶׁל הַשְׂתִּיקָה עַל כָּל וְכָל יַחֲדָיו"). השתיקה חסרת הצידוק מסוככת על המציאות, ועוטפת אותה בערפל. היא משתיקה את הדי המציאות, וגורמת לכלל ישראל להיות שותפים למעשה הנפשע בכך שהיא מונעת ממנו את הזכות להתנער מן הטבח ולגנותו.

ד. החוט המשולש

שירו של אלתרמן נקרא "תחום המשולש", מאחר שכפר קאסם נמצא בדרום הדרומי של המשולש, ואולם המושג "משולש" ביצירת אלתרמן לסוגיה הוא מושג רב מערכתי שראוי להאירו ולהתבונן בו מהיבטיו השונים. את קובץ מאמריו המאחר הכתיר אלתרמן בכותרת *החוט המשולש*, המבוססת על הפסוק המקראי "וְהָחֹט הַמִּשְׁלָשׁ לֹא בְמַהְרָה יִנָּתֵק" (קהלת ד, יב), המלמד כי חבל השורז משלושה חוטים, גם אם כל אחד מהם דק וחלש, לא ייקרע ולא יינתק. בנקל. לשון אחר: שלושת החוטים, כשהם שזורים יחדיו, עצמם, עמידותם וחסונותם מבטיחות חוזק ועמידות לאורך ימים. עבור אלתרמן "החוט המשולש" דומה רק לכאורה לאותו "חוט משולש" של "שומרי אמוני ישראל", המדברים בנשימה אחת על "עם ישראל, ארץ-ישראל ותורת ישראל". עבורו, "החוט המשולש" הוא הניסיון הקוראי של הציונות להקים עם חדש, ארץ חדשה ותרבות חדשה על בסיסם של עם עתיק, ארץ עתיקה ותרבות עתיקה.

לפיכך, שירו של אלתרמן "תחום המשולש" מלא ב"שלישיות" וב"חוסים משולשים": "המשולש" עבורו אינו רק חבל הארץ שבו התרחש הטבח הנתעב, כי אם גם רמז לשלושת מרכיביה של התגובה הרגשית על האירוע ושל שלוש השאלות העקרוניות שאירוע זה צריך לעורר אצל שומעיו. הטבח זוכה בשירו של אלתרמן לשלושה כינויים: נבלה, תועבה וזעווה, והוא בשומעיו שלוש תגובות אמוציונליות: לחללה, חמה וזעם. אליבא דאלתרמן, אילו נדון אירוע זה רק בבית משפט, הייתה זו בחירה "מִיִּנְיָת, טְכְנִית, רִבּוּטִית" (שוב העניק המשורר שלושה תארים בלתי מחמיאים לאפשרות ההיפותטטית שהמקרה יידון אך ורק בבית-הדין הצבאי). מן הצד האינטלקטואלי, אירוע זה אמור לדעת המשורר לעורר את שלוש השאלות שכבר הועלו כאן לעיל: א. כיצד קרה מה שקרה: ב. איך יכול היה לקרות מה שקרה: ג. איך ומה חייבים לעשות כדי שלא תקרה כזאת מחר. שלוש התגובות, שלוש השאלות ושלושת הזמנים – עבר, הווה ועתיד – נכרכים כאן יחדיו כדי להתבונן בפרשה מכל היבטיה. יש לציין כי גם כאשר עסק אלתרמן בעניינים המציאותיים "הבוועים", וגם כשדן בעניינים שהתחוללו מול עיניו הרואות, ידע תמיד לטעת את המקרה האקטואלי בהקשריו הרחבים, לחשוב על מקורותיו ועל השלכותיו לעתיד לבוא.

יש להוסיף גם את הפן ההנדסי של המילה "משולש" שבכותרת טורו של אלתרמן: המשולש כצורה גאומטרית היא הצורה היציבה והקשיחה ביותר מבין הצורות ההנדסיות. זוהי צורה יציבה (rigid), שכן אורכי צלעותיה קובעים את זוויותיה, ומרגע שקבעים האורכים, וממילא גם הזוויות, אין כל חופש להזיז צלע מצלעות המשולש מבלי להזיז ולשנות גם את הצלעות האחרות. זוהי הצורה

ההנדסית היחידה שאין בה כל גמישות, וזאת בניגוד לצורות הנדסיות אחרות (מרובע, מחומש, משושה וכן הלאה), שניתן להזיז בהן את הצלעות, לשנות את אורכן ואת זוויותיהן. אם רוצים לייצב ולהקשיח, צריך להוסיף בהן אלכסונים, ההופכים אותן לסדרת משולשים יציבים. אם לגזור גדרה שווה מן ההיבט הגאומטרי אל ההיבט הרעיוני, הרי שגם במבנה רעיוני משולש כמו שלושת האיסורים הראשונים של "שבע מצוות בני נח", שהיו מקובלים עוד לפני מתן תורה בהר סיני (האיסורים על עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות) אין, ולא יכולים להיות, כל תזוזות ותמורות לצורכי התגמשות. המבנה חייב להיות יציב וקשיח, בלי ויתורים ו"הנחות". האיסור על שפיכות דמים בכונה תחילה שלא לצורכי הגנה הוא איסור אוניברסלי חסר פשרות, המקובל על כל בני המין האנושי, ומובן מאליו שאין להגמישו.¹⁸

עם זאת, אלתרמן ידע לומר דבר והיפוכו בעולם אחד: כך, למשל, הוא יכול היה לתאר, בעת ובעונה אחת, בשורות הסיום של שירו "ליל קיץ" (מתוך *כוכבים בחוץ*), הן את העיר בשעות הקטנות של הלילה, שעה שמקצת יושביה חוזרים לביתם מבילויי זימה ליליים ומכבים את האור בחלונות ("עיר אֶשֶׁר עֵינֶיהָ זָהָב מְצֹפֹת"), והן את העיר בשעת בוקר מוקדמת, שעה שמקצת יושביה מתעוררים משנתם ויוצאים לעמל יומם "בְּהִימָה מְרֻעָת". שירו "הסער עבר פה לפנות בוקר" (מתוך *כוכבים בחוץ*) נפתח בסערה, שאחריה "נִרְגַּע הַשּׁוֹקֵק וְקָם", ולכאורה מתוארת בו התאוששות השוק והתנערותו מתוך ההפכה. ואולם, המילה "קם" מבטאת גם נפילה ודעיכה (כבפסוק המקראי "וְאַחֲרָיו לֹא-יָלַל לְרֹאוֹת, כִּי קָמוּ עֵינָיו מִשִּׁיבוֹ"; מלכים א', יד, ד), במובן של "כהו, שקעו ופסקו לראות", וגם המילה "נרגע" מבטאת דבר והיפוכו: רגיעה וריגוש, כבפסוק המקראי "רָגַע הָיָם, וַיָּהֲמוּ גָלְיוֹ", ישעיהו נא, טו). התיאור הגלום במילים "נִרְגַּע הַשּׁוֹקֵק וְקָם", הוא אפוא תיאור דואליסטי של "תרתי משמע", ואין לדעת אם לפנינו התרגשות שנגעה או רוגע שהורגז מרובו. כך גם במעשייה המחורזת לילדים *מעשה בפ"א סופית*, שבה תיאר אלתרמן את הסביבה **המחרישה** תרתי-משמע (שותקת חרש, מחרישת אוזניים), שעה ש"שֶׁקֶט קָם מֵאֵין כְּמוֹהוּ" (בכפל משמעיו של הפועל "לקום": להתרומם וליפול).

על כן, גם לגבי המשולש יכול היה אלתרמן לומר בעולם אחד דבר והיפוכו: המשולש הוא אמנם הצורה ההנדסית היציבה ביותר, ואין בו שינויים ותזוזות, אך המשולש שעל מפת מדינת ישראל הוא האזור הפחות יציב מכל האזורים. אלתרמן נזקק בכותרת שירו לשלוש הוראותיו של מושג "תחום המשולש" (triangle zone), שכולן רלוונטיות לתוכן השיר. האחת היא מתחום המלחמה ומשחקי המלחמה, ועניינה טקטיקות של התקפה והגנה אזוריות בעת לוחמה; השנייה משמשת את שוק ההון,¹⁹ ועניינה שיאים ונקודות שפל; ההוראה השלישית היא מתחומי הגאולוגיה, ועניינה שינויים טקטוניים וקסמיים ברובדי הקרקע הניכרים ברוכסי הרים.

אלתרמן תיאר בשירו את רעידת האדמה הערכית-מוסרית שחוללו המלחמה ואת נקודת השפל שאליה הגיעו כוחות הביטחון שעה שירו ללא אבחנה באוכלוסיה אזרחית חפה מפשע. הוא תיאר את הקרקע שנשמטה מתחת לרגליו שעה שנודעו לו ממדי הזוועה, ועל כן חתם את שירו במשפט הטעון "בְּפֶאֱתֵי דְרוֹם שֶׁל הַדִּירָה הַזֹּאת קָמִים צוֹקִיו שֶׁל הַר עֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת". שירו של אלתרמן נוקב בשמו של "הַר עֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת" מסיבות אחדות: הוא מזכיר את הדיבר "לא תרצח", ורומז שאין לשכוח ולהשיח את תורת המוסר שנממרה לעם ולעולם; צורתם המחודדת של הצוקים ממחישה את האצבעות המאשימות המופנות לעבר ההנהגה; הצוקים הקמים (מתרוממים או שוקעים) ממחישים את השינויים הגאופיזיים של רעידת האדמה הערכית-מוסרית שהתחוללה בעת האירוע. אפשר שהשורות "על סף זירת קרבות הִיא הַמְעֵשָׂה. אָכֵן. אָבֵל בִּקְצֵה זִירַת הַקֶּרֶב / בְּפֶאֱתֵי דְרוֹם שֶׁל הַדִּירָה הַזֹּאת קָמִים צוֹקִיו שֶׁל הַר עֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת" אף רומזות לקשר כלשהו בין תחילת מבצע קדש, שהביא את הלוחמים עד למרגלות הר סיני,²⁰ לבטח בכפר קאסם שאירע ביום הראשון של המלחמה. הטבח בכפר קאסם עלול היה להתפרש, ואכן התפרש אצל אחדים, כפעולת הסחה מצד ראש הממשלה ושר הביטחון; כפעולה שנועדה להשלים את יעדי מלחמת תש"ח, אך נשתבשה ונכשלה.²¹

כרגיל אצל אלתרמן, הניסוח הוא ניסוח אוקסימורוני, האומר דבר והיפוכו בעת ובעונה אחת: מצד אחד, ההרים מתרוממים, קמים ומתקוממים על הנבלה שנעשתה בישראל (הצוקים החדים נראים כמשולשים חדי זווית, כידיים מונפות כלפי שמים או כאצבעות מאשימות). מצד שני השורש קו"ם אצל אלתרמן מבטא כאמור גם שקיעה וקריסה. השיר, המתאר "רעידת אדמה" מטפורית, מראה איך קם ההר והזדקק עם צוקיו המחודדים והמאיימים, אך גם כיצד קרס תחתיו – כיצד קרסו כל הנורמות והערכים כבעידת אדמה ממית. השיר פותח ומסתיים בקימה: השורש קו"ם משובץ בו בשורה השנייה ("וְקָמוּ חֲשׂוֹפִים כְּמוֹ גִלְעָד") ובשורה האחרונה ("קָמִים צוֹקִיו"). כאמור, לפנינו – בעת ובעונה אחת – גם התרוממות והתקוממות וגם קריסה ושקיעה.

ה. תגובתו של בן-גוריון

בהערות לכרך ב' של *הטור השביעי* במהדורת כל כתבי אלתרמן,²² כתב העורך והמהדיר מנחם דורמן, כי ימים אחרים לאחר פרסום *הטור "תחום המשולש"* (השיר נדפס כאמור בעיתון דבר מיום 7.12.1956) קרא ראש הממשלה דוד בן גוריון את ההודעה הבאה בישיבת הכנסת מיום 12.12.1956:

עליי למסור לכנסת על מאורע זוועה מחריד שקרה בתוכנו ואשר עיקרו כבר פורסם על-ידי הממשלה מיד לאחר המעשה, ואחר כך ביתר פרטורט, כשנתקבל הדין-וחשבון של ועדת החקירה שנתמנתה לשם כך מיד לאחר המאורע. ביום 29 באוקטובר 1956, כשהתגברה פעולת הפיזדאיון והתחיל מבצע סיני, הוכרז עוצר בכמה כפרים על הגבול המזרחי, לשם שמירת חיי הכפריים. ביצוע העוצר ושמירתו הוטל על משמר-הגבול [...]. בכפרים אחדים שבו כמה תושבים לביתם לתומם לאחר שעות העוצר ונהרגו על ידי כמה מאנשי משמר הגבול. בין הקרבתות היו גברים, נשים וילדים. [...] לא אחטא בחטא בזיון בית המשפט ולא אחווה דעה על אשמת החשודים שהועמדו לדין, אבל אני רואה כחובה להביע בשם הממשלה, בשם מפקדת המשטרה ובשמי אני, חרדתנו העמוקה לאפשרות מעשה זוועה כזה, הפוגע ביסודות הקדושים ביותר של המוסר האנושי, השאוב מתורת ישראל. העם היהודי וכל טובי האנושות התפארו תמיד – ובצדק – בהוקרת חיי האדם. 'לא תרצח' הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני. ואין עם בעולם שמחשיב יותר מהעם היהודי יקר חיי האדם, פירוש הדבר חיי כל אדם, בלי הבדל מין, גזע, דת ולאום. אנו למדנו כי אדם נברא בצלם אלוהים, ואין איש יודע מה היה צבע עורו של האדם הראשון, שלא היה שייך לשום אומה מיוחדת, אלא היה רק אדם, ולמען לא להשאיר כל ספק בלב מישוהו, שאין להבדיל בין אדם לאדם, נאמר בתורתנו: 'וכי יגור אתך גר בארצם לא תנו אותו. כאשר מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבתו לו כמוך'. לא רק חוקה אחת לגר ולאזרח, אלא יש להתייחס לגר הגר בתוכנו באהבה. אין ערביי ישראל גרים, אלא אזרחים שווי זכויות, אבל בנוגע לחיי אדם אין הבדל כלשהו בסטטוס האזרחי של האדם. חיי כל אדם הם קדושים. שני עקרונות קדושים אלה נפגעו באופן מזעזע במקרה מחריד זה – ואני בטוח שהכנסת כולה תצטרף להרגשה, שניסיתי להביע בדברים אלה, ולא יעשה עוד כן בישראל".

ניכר כי בן-גוריון כרה אוזן לדברי אלתרמן, המהדהים מתוך טיעוניו. בן גוריון מזכיר בדבריו את הדיבר "'לא תרצח' הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני", טיעון המהדהד מן השורה החותמת את שירו של אלתרמן ("בְּפֶאֱתֵי דְרוֹם שֶׁל הַדִּירָה הַזֹּאת קָמִים צוֹקִיו שֶׁל הַר עֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת"). הוא חתם את דבריו במילים "ולא ייעשה עוד כן בישראל", המתכתבים עם דברי אלתרמן שהגדירו את הטבח בכפר קאסם "נִבְלָה שֶׁנֶּעֱשְׂתָה בְּיִשְׂרָאֵל". בן-גוריון קרא פעמיים לבטח "מעשה זוועה", המזכיר את שימוש של אלתרמן במילה המקראית "זָעָה", שפירושה "זוועה".

בן-גוריון אף ניסה להחיל בדבריו את הכלל של קדושת החיים לא רק ממעמד הר סיני, אלא גם למן ימות האדם הראשון, כנרמז מן הדרישה "הי אור!", העולה במרומז משירו של אלתרמן המדבר על התהום ועל כך שיש לדון על הכול באור מלא. ניכר שדברי בן-גוריון נוסחו בחיפזון, והם לוקים בסתירות ובמעקשים, כגון הטיעון המתפתל "אין ערביי ישראל גרים, אלא אזרחים שווי זכויות, אבל בנוגע לחיי אדם אין הבדל כלשהו בסטטוס האזרחי של האדם" (טיעון שלמרבה האירוניה המרה הועלה בעיצומם של ימי הממשל הצבאי המלא שהוטל בין השנים 1949 ו-1966, אשר הגביל במידה רבה את חופש התנועה של ערביי ישראל ואת זכויות הקניין שלהם).

בעת חיבור הטור "תחום המשולש" היה אלתרמן נתון כאמור בעיצומו של חיבור שירי עיר היונה, שרבים מהם עוסקים באתוס של המדינה ומתפלמסים עם תפישתו המדינית-תרבותית של בן-גוריון, שהדגישה את ערכי הצבאיות ואת שלילת הגולה. אלתרמן ראה באחיזה בשלח כורח בל יגונה של החיים הממלכתיים, ותיאר אותה בעיר היונה כ"רות נכרית" [...]. אבחת חרבות גויים" (שיר ו' מן המחזור "ליל תמורה"). עמדתו, כפי שניסיתי להוכיח בספרי על עת ועל אתר²³, חתרה אל אחדות הניגודים, והציגה כעין צירוף אוקסימורוני של העמדה הפציפיסטית שגילה בעבר (בשיר כדוגמת "אל תתנו להם רובים") ושל העמדה "הביטחוניסטית" שנתפתחה אצלו בשנות המאבק על עצמאות ישראל כתוצאה מצרכים שהזמן גרם.

בצד האמירה השגורה של בן-גוריון בדבר הצורך למחות את עקמומיות הגולה וחוליה, המליץ המשורר בשירי עיר היונה להשתהות מפעם לפעם ולתהות אם אין בחולי הגלותי גם יסוד שראוי לשומרו מכל משמר בשוב העם אל ארצו ומולדתו ("לו רק נתקנה אם אין בו בעליל/ ניצוץ אשר טוב טוב כי נשמרנו/ מן הרפאות... לבל יסוף כליל/ מתוך דמנו. זיק אשר קורן הוא/ באור שאין לו אח, למורשה/ בשערי העת החדשה// והוא ניצוץ של סרבות ומרי"). כאן ובמקומות אחרים בשירי עיר היונה טען אלתרמן אין להשליך את כל המטען שהביא עמו העם משנות גלותו ככלי אין חפץ בו. בשירו "תחום המשולש" רמז אלתרמן לחבריו "הכנענים" ולדוד בן-גוריון שטיפח דעות כמו-כנעניות, ולכל אלה אשר ביקשו בהשראת תורת ניצשה לדלג על תקופת הגלות ועל תרבותה (וכן על כלליו של המוסר העברי-יהודי, שכונה בפי ניצשה "מוסר עבדים" הבראסטי), ולהחזיר את הגלגל אל האטביזם הפגני, הפרה-מונותאיסטי, לאילו תהומות של אכזריות חיתית יכול רעיון כזה לגלגל את האוחזים בו.

הערות:

1. כפי שיפורט להלן בסעיף ה' של מאמר זה.
2. רא דבריו של יוחאי אופנהיימר, בספרו הזכות הגדולה לומר לא - שירה פוליטית בישראל, ירושלים תשס"ד, עמ' 77 – 79. לטענת אופנהיימר, תשומת הלב בשיר "תחום המשולש" אינה מופנית לאירוע אלא להסתתרות הממסד מאחורי ההליך השיפוטי ולחוסר התגובה הראויה מצד הנוגעים בדבר. משמע, לא הרצח עצמו אלא האיפול שהטילו הרשויות על אירועי כפר קאסם הוא הניצב במוקד השיר. לדברי אופנהיימר, אין ביקורתו של אלתרמן ביקורת רדיקלית שיש בה כדי לערער על הקונצנזוס או לקעקע את האידיאולוגיה שעליה הוא מושתת, אלא ביקורת בונה שנועדה לאשרר את הקונצנזוס ולעשות לתיקון המצב. דומה שאופנהיימר אינו מתבונן בחיוב בתפקיד הציבורי שנטל אלתרמן על עצמו, ורואה בכך התחמקות והסתתרת דעת מן העיקר, שלגבי דידי הוא "הזכות הגדולה לומר לא".
3. מנחם פינקלשטיין, בספרו הטור השביעי וטוהר הנשק, עמ' 186, הערה 473, הראה שטיעון זה אינו תואם את העובדות, כי אלתרמן תיאר בשיר אחר את הטבח. הוא אף סתר (שם, שם) את הנחתה של חיה שחם, במאמרה "בין דין לחשבון נפש", מחקר משפטי, יח (1), עמ' 466, שלפיה מיעט אלתרמן בתיאורים שכן סבר שקוראיו יודעים ומכירים את העובדות. בעת פרסום שירו "תחום המשולש", לפני ההודעה בכנסת על האירוע, לא ידע הציבור הרחב כלל וכלל על הפרשה. אלתרמן אכן מיעט בתיאורים מוחשיים של הטבח, אך לדברי מנחם פינקלשטיין הסיבות לכך אינן הסיבות שמנו יוחאי אופנהיימר וחיה שחם, שעומדות בסתירה לעובדות.
4. ראו מאמרו של גידי נבו "לאור אפלטון הימים: המודוס השניני-סטיירי בשירתו העיתונאית של נתן אלתרמן", שהתפרסם באינטרנט באתר נתן אלתרמן.
5. פרדוקס מילולי (או אוקסימורון), העושה שימוש באותם שדות סמנטיים (חושך ואור) עולה מן הפזמון "משמר הגבול", הנזכר בטורו של אלתרמן. בפזמון זה, פרי עטו של יחיאל מוהר, שהושפע עד מאוד מסגנון פזמוניו של אלתרמן, מכריזים שוטרי משמר הגבול בגוף ראשון רבים: "הנה בליל, עת חשכה תגים, / וחסמים נצא אל המשמר / לבל האש תאחז שולי שדינו [...] למען נהרת פני ילדינו". משמע, השומרים יוצאים לפעולה באפלט הלילה, עת חשכה תגים, כדי להעלות אור ונהרה על פני ילדיהם.
6. זהו נושא שפרנס גם את שירו של ביאליק "חלפה על פניי", שנכתב בזמן חיבור המסה, וראו על כך בהרחבה במאמרי "גבור עלילות בארץ: המסה 'גילוי וכיסוי בלשון' ומקומה במסכת יצירתו של ביאליק", בתוך: על 'גילוי וכיסוי בלשון', בעריכת צבי לוז וזיוה שמיר, רמת-גן 2001, עמ' 151 – 169.
7. euphemism = לשון נקייה, שנועדה לצורכי התחמקות מאמירה קשה, מכאיבה ומדויקת. אלתרמן מעולם לא חשש "לקרוא לילד בשמו", אף דרש מעצמו ומזולתו לגלות אומץ ושלא להסתתר מאחורי מילים "מכובסות", וראו טורו של אלתרמן: "על זאת" ("ויושר לה אם-כן על מקרים עדינים / אשר שמם, במקרה, רציחה"). בדומה, כשקבוצה של נערים כחולי חולצה פשטה על מקשת אבטיחים ליד טול-כרם ובזזה את יבוליה, היו שראו בכך מעשה קונדס, כמו "פילוח" תרנגולת מהלול בתקופת הפלמ"ח, אך אלתרמן טרח לקרוא למעשה "שוד" (וראו טורו "מקרה פעוט", הטור השביעי, א, עמ' 203 – 204).
8. כגון מאמרו של לטיף דורי, "קציר הדמים האיום בכפר קאסם", שהתפרסם בעיתון על המשמר מיום 20.12.1956.
9. ראו תגובתו של חיים גורי, "על זאת ועל עוד משהו", למרחב, ז' בטבת תשי"ז (11 בדצמבר 1956), במדורו של חיים גורי "מה אומרים".
10. גם בטורו "על זאת", שנערך לאחר רצח אזרחים חפים מפשע, דרש אלתרמן להעניש את קהל הפייטנים המפייטים על קסם הודה של המחלמה, ולא רק את מבצעי הפשע גופם; וראו מאמרי "משא התוכחה של נתן אלתרמן מנקודת תצפיתו של שופט", גג, גיל' 25, חורף 2011, עמ' 13 – 22. המאמר נדפס גם באינטרנט באתר נתן אלתרמן.

11. מתוך דברים אלה, המתארים איך תלחל דם הנקיים באדמה, חפר בה ערוץ וחתר תחת הגבולות שהוצבו בה, מהדהדים דברי ביאליק על הטבח בקישינב, הן בשירו "על השחיטה" ("ובדמכם חיי ונהנקו [...] ויקב הדם את התהום! / יקב הדם עד תהומות מחשבים. / ואכל בחושך וחתר שם / כל מוסדות הארץ הנמקים") והן בשירו "בעיר ההרגה" ("ולא יצחק עוד הדם [...] כי בתהם רבה יאבד [...] והלל יהיה קאין, והלל ישוב קלא-היה").

12. אלתרמן השתמש בצירוף "לחש סוד", שבו הכתיר את טורו מיום 9.1.1953, וראו בספרו של מנחם פינקלשטיין, *הטור השביעי וטוהר הנשק*, עמ' 188 – 189, הערה 481. גם כאן, בדברו על חבורת אזרחים שנותרה מגבה, הזהיר אלתרמן נגד אבדן המוסר היהודי ("השומר יהודי", התרה בסגנון "גלותי"-יידישיסטי), אף קבע כי "אין סוד / היכול וצריך להיות חזק / בין העם לבין קול המשפט והצדק". יצוין כי בצירוף דומה השתמש ביאליק בשירו "הרהורי לילה" ("המספרות בלחש [...] סוד זה, רזי רזים"); אך דומה שאלתרמן יצק לתוכו גם את המשמעות הדמונית-ארסית של המילה "לחש", כמו בפסוק "כי הגני משלח בכם נחשים צפענים אשר אין-להם לחש ונשכו אתכם נאם-יהוה" (ירמיהו ח, יז), וזאת כדי להכתים את הסוד ולהציגו כמעשה מביש ומחפיר.
13. מובן שבפרשת עגלה ערופה אין יודעים מיהו הרוצח, ואילו בפרשת כפר קאסם הייתה זהותם של הרוצחים ידועה היטב, אלא שאלתרמן, כאיש רוח שביקש למצוא את ההקשרים המטפיזיים הנכונים, ועל כן רמז לפרשה המקראית שבה נופלת אשמה קולקטיבית על העם בגין רצח שנסיונותיו נותרו עלומות. הוא אף ביקש להחזיר לעמו ולמנהיגיו את הנורמות הרוחניות הנכונות, התקפות בכל דור ובכל אתר, שאם לא כן ידע כי המציאות תחזור אל התווה. בדברי אלתרמן בשיר על ש"קול דמי נקיים חופר אפיק בו וערוץ" מהדהדים הפסוקים מפרשת עגלה ערופה ("כפר לעמך [...] ואל-תתן דם נקי, בקרב עמך ישראל [...] ואתה, תבער הדם הנקי מקרבך", דברים כא, ח – ט).
14. גם שני אפיתטים מקראיים נוספים שהעניק אלתרמן לאירוע, מלבד "נבלה, הלא הם האפיתטים "זעווה" ו"תועבה" נטולים מתוך הקשרים שעניינם הפרה בוטה ויסודית של חוקי מוסר בסיסיים.
15. תרגום של המשפט הארמי "דעלך סני לחברך לא תעביד" (בבלי שבת, לא: ע"א). כך אמר הלל הזקן לגר אחד שביקשו שילמדו את כל התורה על רגל אחת.
16. ראו מאמרי "משא התוכחה של נתן אלתרמן" (הערה 10 לעיל), עמ' 17.
17. השוו לשורה "פרש עלי סכת שלכת" בשירו המוקדם, הגנוז, של אלתרמן "בגן בדצמבר". נדפס: *כתובים*, ה, גיל' כג (ריג), כ"ט בניסן תרצ"א; 16.4.1931), עמ' 1. ראו גם: נתן אלתרמן, *שירים 1931 – 1931*, תל-אביב 1984, עמ' 16.
18. מותר כמדומה להניח שאלתרמן, שלמד הנדסה חקלאית והשתעשע במחזהו *משפט פיתגורס* עם המשפט הגאומטרי הנודע המתאר את היחס בין שלוש צלעותיו של משולש ישר זוית, כדי לקעקע את השימוש הרגיל ולהפוך את המשפט הגאומטרי למשפט הנערך על ספסלי בית-המשפט, חשב גם על משמעותו ההנדסית של המושג "משולש", וביקש לקבוע מסמרות לגבי הציוויים והאיסורים הקשורים לשפיכות דמים באשר היא.
19. עם שובו מלימודיו בצרפת, עבד אלתרמן זמן מה בעיתון כלכלי בשם *השער*, ואחדים משיריו מפגינים ידע בהיבטיו השונים של שוק ההון (השוק – מטיב מרכזי ביצירתו – הוא לפעמים במשתמע גם שוק הכספים, ולא רק שוק הפרות והירקות).
20. אפשר שאלתרמן גם רומז לשורת הפתיחה של שיר "משמר הגבול" של יחיאל מוהר וגד מן, שאותו הוא מזכיר בטורו באירוניה. שיר "משמר הגבול" פותח במילים: "הקפר ילון, הרים צופים מנגד", והמילה "מנגד" מרמזת להר נבו, ההר שממנו השקיף משה על הארץ.
21. כך, למשל, הציג את התמונה מאיר וילנר, במאמרו "מלחמת סיני וטבח כפר קאסם", שהתפרסם לראשונה בגיליון 4/96 של הביטאון ערכים, אוקטובר 1996; וראו גם: icf.org.il/kassem.htm. ב-2009 פרסם גדי אלגזי מאמר הטוען כי טבח כפר קאסם היה חלק מ"מבצע חפרפרת" – תוכנית מדינית כוללת לגירוש ערביי המשולש לירדן. ראו: גדי אלגזי, "טבח כפר קאסם, 1956: תוכנית חפרפרת", בכתב-העת האינטרנטי התחברות. לטענת גדי אלגזי, התוכנית נחשפה בתחקיר מקיף שערך העיתונאי רוביק רוזנטל, שתוצאותיו התפרסמו בספר כפר קאסם: אירועים ומיתוס, תל-אביב 2000. ראו גם: יאיר בוימל, צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1958-1968, חיפה 2007.
22. נתן אלתרמן, *הטור השביעי*, ספר שני, תשי"ד – תשכ"ב, תל-אביב תשל"ה, עמ' 559 – 560.
23. ראו בספרי *על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן*, תל-אביב 1999, עמ' 33.

ביבליוגרפיה

אופנהיימר, יוחאי. *הזכות הגדולה לומר לא: שירה פוליטית בישראל*, ירושלים תשס"ד, עמ' 69 – 80.

גלבר, יואב. *קוממיות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948*, תל-אביב תשס"ד.

דורמן, מנחם. *בין המשורר למדינאי*, תל-אביב תשמ"ז.

לאור, דן. "בקצה זירת הקרב קמים צוקיו של הר עשרת הדיברות", *הארץ*, י"ג בניסן תשע"ב, 05.04.2012.

מאוטנר, מנחם. *משפט ותרבות*, תל-אביב תשס"ח, עמ' 319.

מיומן-שניצר, מרב. "בין עזעזע לשכחה – ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית", בתוך: רוזנטל, רוביק (2000), עמ' 52 – 86.

נאור, מרדכי. *הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן*, תל-אביב תשס"ז.

פינקלשטיין, מנחם. *הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט*, תל-אביב תשע"א.

רוזנטל, רוביק. *כפר קאסם – אירועים ומיתוס*, תל-אביב 2000.

שחם, חיה. "בין דין לחשבון נפש", *מחקרי משפט*, כרך יח (חוב' 1 - 2), עורכת אורחת: ד"ר שולמית אלמוג, רמת-גן תשס"ב, 2002, עמ' 399 – 416.

שמיר, זיוה. *על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן*, תל-אביב 1999, עמ' 46 – 48.

שמיר, זיוה. *הלך ומלך – אלתרמן: בוהמיין ומשורר לאומי*, תל-אביב 2010, עמ' 137 – 154.

שמיר, זיוה. "'משא התוכחה של נתן אלתרמן מנקודת תצפיתו של שופט'", *גל*, 25, חורף 2011, עמ' 13 – 22.